

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ РАННІХ СЛОВ'ЯН
ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЄВРОПЕЙСЬКА АРХЕОЛОГІЯ І тисячоліття н. е.

Збірник наукових праць
на честь
Ліани Василівни ВАКУЛЕНКО

Відповідальні редактори:

А.В. СКИБА, кандидат історичних наук
С.А. ГОРБАНЕНКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Л.П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук
Б.В. МАГОМЕДОВ, доктор історичних наук
С.В. ПИВОВАРОВ, доктор історичних наук
О.В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук
Н.С. АБАШИНА, кандидат історичних наук
О.В. ГОПКАЛО, кандидат історичних наук
Р.М. РЕЙДА, кандидат історичних наук

Рецензенти:

Г.Ю. ІВАКІН, член-кореспондент НАН України
Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України,
протокол № 7 від 14.11.2017 р.*

*Збірник виходить за фінансової підтримки
науково-дослідного центру ІА НАН України
«Рятівна археологічна служба» (Львів)*

Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць
€ 24 на честь Ліани Василівни Вакуленко / ІА НАН України. — Київ,
2017. — 286 с. + 8 с. вкл.

ISBN 978-966-02-8380-0

Збірник наукових праць підготовлений з нагоди ювілею доктора історичних наук Ліани Василівни Вакуленко. У статтях, що увійшли до видання, знайшли відображення археологічні матеріали та пов'язані з ними історичні реалії, що репрезентують Центр та Схід Європи в період від перших століть нової ери до формування ранньосередньовічних держав — Київської Русі та Хозарського каганату. Тематика робіт охоплює різні аспекти життя слов'янських племен та їх кочових і осілих сусідів — германців, сарматів, даків, аланів.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також усіх, хто цікавиться історією Європи пізньоантичної та ранньосередньовічної доби.

УДК: 904(4)“65”(082.1)

ЗМІСТ

Н.С. АБАШИНА
ЛІАНА ВАСИЛІВНА ВАКУЛЕНКО —
ДОСЛІДНИЦЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УКРАЇНИ
5

Р.М. РЕЙДА
СКІФСЬКІ ВІЙНИ: ТРИ ЕТАПИ
9

R. MADYDA-LEGUTKO
SOME REMARKS ON THE COEXISTENCE OF ELEMENTS
OF THE PRZEWORSK AND DACIAN CULTURES
IN THE UPPER SAN BASIN DURING THE EARLY
ROMAN PERIOD AND AT THE BEGINNING
OF THE YOUNGER ROMAN PERIOD
21

О.М. ДЕРЕВ'ЯНКО, Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ
ЗАХОВАННЯ СКАРБІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ВИЙЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ ТА ТИПУ МАРТИНІВКИ:
ПАРАЛЕЛІ
35

Э. ИШТВАНОВИЧ, В. КУЛЬЧАР
ВЕДЕРКОВИДНЫЕ ПОДВЕСКИ В САРМАТСКОМ
БАРБАРИКУМЕ КАРПАТСКОГО БАСЕЙНА (1—5 вв. н. э.)
51

В.М. ВОЙНАРОВСЬКИЙ
ОБРОБКА КІСТКИ ТА КІСТЯНІ ВИРОБИ
ЯК ІНДИКАТОР РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ I тис. н. е.
63

О.В. ГОПКАЛО, Т.О. РУДИЧ
ТВАРИНИ НА МОГИЛЬНИКАХ КУЛЬТУРИ
ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ
75

С.В. ДІДЕНКО
ІТАЛІЙСЬКІ АМФОРИ ЯК ЩЕ ОДИН АСПЕКТ
«КОМАРІВСЬКОГО ФЕНОМЕНУ»
87

Б.В. МАГОМЕДОВ
ЧЕРНЯХІВСЬКІ КІЛЬЦЕПОДІБНІ
ПІДВІСКИ «З КАЧКАМИ»
97

*О.В. ПЕТРАУСКАС, О.А. КОВАЛЬ,
Т.Р. МИЛЯН, М.О. АВРАМЕНКО*
ГОРНИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ З КОМАРОВА
(археологічні матеріали, особливості
побудови та експлуатації)
107

В.С. ТИЛЩАК
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ
ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ГРОМАД
(за матеріалами Чернелево-
Руського могильника)
159

A. BŁAŻEJEWSKI
ZWIĄZKI KULTUROWE GRUPY DOBRODZIEŃSKIEJ.
NOWE SPOSTRZEŻENIA
169

B.-Sz. SZMONIEWSKI
NOWE ZNALEZISKO ZAPINKI
PALCZASTEJ TYPU PLENIŃA-TUMIANY
(WERNER I D) ZE ŚRODKOWEJ DOBRUDŻY
181

В.В. ПРИЙМАК, Р.С. ЛУГОВИЙ
ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
БІЛЯ с. БІЛЬСЬК НА ПОЛТАВЩИНІ
191

*О.С. МИЛАШЕВСЬКИЙ,
С.А. ТЕЛЖЕНКО, В.В. ТКАЧ*
МАТЕРІАЛИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ
З БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ
РАТНІВ-II ТА БАКАЙ-I БІЛЯ
с. РАТНІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
209

А.В. СКИБА, В.М. ХАРДАЄВ
ПОЯСНІ ГАРНІТУРИ З КОЧІВНИЦЬКИХ КОМПЛЕКСІВ
В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ
УКРАЇНИ (філіалу Національного музею історії України)
221

В.В. КОЛОДА
ЗБЕРІГАННЯ ЗЕРНОВОГО ВРОЖАЮ НА ГОРОДИЩІ
МОХНАЧ У САЛТІВСЬКИЙ ЧАС
237

*М.В. ІЛЬКІВ, В.А. КАЛІНІЧЕНКО,
Л.П. МИХАЙЛИНА, С.В. ПИВОВАРОВ*
ЛУННИЦІ ТА СКРОНЕВИ КІЛЬЦЯ З ПОСЕЛЕННЯ
VIII–X ст. В РІДКІВЦЯХ
249

Р.А. КРАВЧЕНКО, С.А. ГОРБАНЕНКО
МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА
МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА РАДИЧІВСЬКЕ-3
267

Л.П. МИХАЙЛИНА, С.В. ПИВОВАРОВ, М.В. ІЛЬКІВ
БРОНЗОВІ ФІБУЛИ ПІЗНЬОГО ЛАТЕНУ – РАНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.
275

НАШІ АВТОРИ
283
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ
285

Р.М. РЕЙДА

СКІФСЬКІ ВІЙНИ: ТРИ ЕТАПИ

Стаття присвячена періоду Скіфських (або «Готських») війн (230—270 рр. н. е.). Пропонується поділ цих подій на три етапи, виділені за серією ознак, виявлених на основі свідчення творів античних та візантійських авторів — основного джерела для реконструкції цих подій. Запропоновані етапи свідчать, насамперед, про перебіг процесів у варварському середовищі Північного Надчорномор'я і орієнтовані саме на них. Інша сторона, власне Римська імперія, певною мірою втратила ініціативу на час Скіфських війн, порівняно впевнено відновивши її лише наприкінці запропонованого нами третього етапу (269—270 рр.).

Ключові слова: Скіфські війни, «Готські» війни, варвари, Римська імперія, морські походи, інвазія, Північне Надчорномор'я, Барбарікум.

Серія воєнних походів варварського населення Південно-Східної Європи на території дунайських, малоазійських та балканських провінцій Римської імперії впродовж 230—370-х рр. н. е. отримала назву Скіфських війн.

Уривчаста, фрагментована та подекуди суперечлива інформація про ці події міститься в творах античних (Дексіпп, Полліон, Лактанцій, Евтропій, Аврелій Віктор, Петро Патрицій, Амміан Марцеллін) та візантійських (Зосим, Йордан, Зонара, Сінкелл) авторів. Назва «Скіфські війни» походить від одноіменної назви втраченого твору Публія Гереннія Дексіппа-безпосереднього учасника одного з епізодів боротьби з варварськими інвазіями (Ременников 1954, с. 4), і походить від прийнятої в пізньоантичній історіографії збірної назви варварів Північного Надчорномор'я «скіфами».

Скіфські війни безпосередньо пов'язані з активізацією варварської периферії Римської імперії, в тому числі і з рухом германських племен до Північного Надчорномор'я. Всі походи цього періоду характеризуються строкатим етнічним складом їх учасників, до яких тим чи іншим чином залучалися як місцеві так і прийшли групи варварів а також античне населення центрів Північного Надчорномор'я. Організаторами та очільниками нападів на римські провінції також були різні в етнічному плані групи.

Від перших нападів на початку 30-х рр. III ст. і до походу 269—270 рр. Скіфські війни характеризуються посиленням інтенсивності, розширенням складу учасників та географії нападів. Еволюційні зміни торкаються і тактики та стратегії варварських нападів. Триваючи близько 40 років Скіфські війни стають також імовірно і потужним чинником для розвитку внутрішньої організації варварського суспільства. Деякі загальні висновки теоретичного характеру можна зробити і про систему організації влади та можливу її еволюцію.

Незважаючи на те, що зовні Скіфські війни можуть виглядати як достатньо монолітне явище, яке полягало у грабіжницьких походах на території провінцій імперії (і, власне, так і сприймалося давніми авторами), за ближчого розгляду можемо говорити про кілька етапів в цих подіях, що відрізняються, перш за все, рівнем організації. Не можна виключати, що ці етапи пов'язані з процесами внутрішнього розвитку варварського населення Південно-Східної Європи. Але не

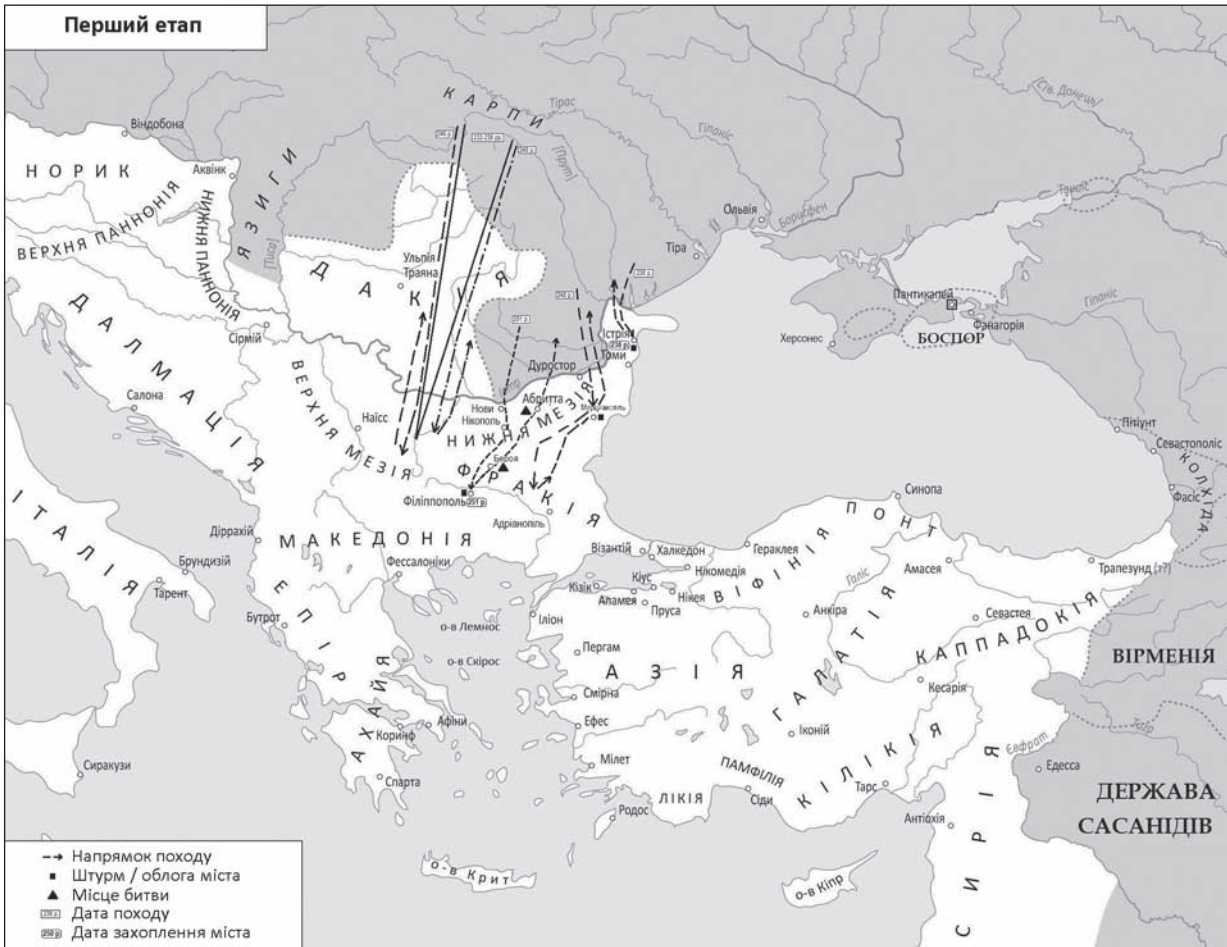

Рис. 1. Перший етап Скіфських війн (автор основи — Д. Вортман)

викликає сумніву що вони були безпосередньо спричинені, принаймі напочатку, саме військовими походами.

Події Скіфських війн можна, на нашу думку, умовно поділити на три етапи, які відповідають характеру, організації, ступеню консолідації, напрямкам та цілям їх учасників.

Перший етап (рис. 1) тривав від початку в 232 р. н. е. до першої половини 250-х рр. Основним напрямком нападів варварських загонів стали дунайські провінції Римської імперії: Паннонія, Нижня та Верхня Мезія, Дакия, Фракия, а також Македонія. Серед учасників походів писемні джерела називають сарматів-язигів, карпів, готів, аланів, бастарнів, тайфалів, боранів. Ці групи виступають як окремо (іноді нечисленними загонами), так і утворивши між собою тимчасові

коаліції. Основною метою походів першого етапу був грабунок римських провінцій. Рівень консолідації варварів — учасників походів не був однаковий чи одноманітний, навіть попри свідчення Йордана про короля готів Остроготу, який нібито під час одного з походів об'єднав серед інших: готів, тайфалів, астрингів, карпів, певкінів а також звільнених зі служби сенатором (майбутнім імператором) Децієм колишніх римських воєнків (Йордан 90—91). Усього, за свідченням давнього автора, в цій експедиції узяло участь близько трьохсот тисяч озброєних людей (Йордан 91), що навряд чи відповідало дійсності і скоріше означає значну кількість, ніж конкретну цифру нападників.

Повертаючись до хронології нападів варварів на першому етапі війн на основі нечисленних пи-

семних джерел можемо виділити кілька їх складових — окремих походів чи війн:

1) 232—238 рр. н. е. відбувалися вторгнення до дунайських провінцій карпів та, можливо, готів. Участь останніх не підтверджена за виключенням інформації, датованої Петром Патрікієм 230 р., про отримання ними регулярних виплат від Риму та претензії карпів на аналогічні субсидії (Ременников 1954, с. 29). Проте чи взяли готи участь у подальших подіях цієї серії нападів на римські провінції сказати складно, оскільки прямих свідчень цьому ми не маємо (Буданова 2001, с. 105). В.П. Буданова на підставі свідчень Петра Патрікія таку участь везеготів, проте, допускає (Там само, с. 106). Участь же карпів у нападі на Мезію в 238 р. підтверджує Дексіп, зазначаючи водночас про розорення Істрії в результаті початку скіфської війни (Дексипп. Фр. 14; Властелины. Максим и Бальбин 16, 3). Із зазначеного фрагменту не зрозуміло до кінця, чи є походи карпів складовою скіфської війни, чи вони розглядаються істориком як окреме явище. У другому випадку, вочевидь, йдеться про дві різні варварські коаліції. О.М. Ременников вважає також, що до нападів у 232—233 рр. також підключилися племена сарматів-язигів (Ременников 1954, с. 21).

2) Наступна велика серія військових походів варварів Північного Надчорномор'я відбулася, вірогідно, в 40-х рр. III ст. н. е. В 246 та 248 рр. здійснені напади карпів, напрямки яких та достеменні результати нам невідомі, проте в ці роки імператор Філіп Араб відзначав над ними тріумф (Вольфрам 2003, с. 72—73). Про ці події насамперед свідчать нумізматичні джерела: напис на реверсі однієї з монет: VICTORIA CARPICA (Cohen 1860, s. 186), а також бронзова медаль, яка зазначає успіхи цього імператора у боротьбі з германцями та карпами (рис. 2). Про ці події йдеться у повідомленні Зосима, яке імовірно стосується до 245—247 рр. Автор говорить про карпів з якими воював, а потім уклав мир Філіп Араб (Зосим I, 20).

3) Про наступні походи міститься інформація у творах Дексіпа та Йордана. Близько 248 р. готський король Острогота разом зі своїм племенем перейшов Дунай та зруйнував Мезію та Фракію (Йордан 90—91). Причиною нападу автор називає припинення виплат готам стипендії як римським федератам (Там само). Саме під 248 р.

Рис. 2. Медаль Філіпа Араба. Бронза (за: Cohen 1860, Pl. IX)

маємо свідчення Дексіпа про облогу скіфами Марцианополя, яка закінчилася для нападників невдало (Дексипп Фр. 17).

4) Невдовзі було організовано наступний похід зі значною кількістю учасників, про який вже було зазначено вище. Серед очільників походу Йордан називає імена Аргайта та Гунтеріха, яких Острогота нібито призначив командувати усім походом або, на думку О.Ч. Скржинської, об'єднаними загонами карпів та певкінів з деякою кількістю готів (Буданова 2001, с. 107). Цей крок пояснюється як прояв бажання короля позбавити карпів самостійності в їх діях (Там само), проте таке пояснення не видається достатньо імовірним: навіть за інформацією Йордана карпи виступають ситуаційно тільки у якості союзників, а не підлеглих готів (Йордан 89—92), тому якщо зазначений крок і мав місце взагалі, його тлумачення має бути переглянутим.

5) Черговий великий похід вже на чолі з готським королем Кнівою відбувся в 251 р. Вторгнення відбувалося в межі Мезії, зокрема — в район Нов, після чого варвари пішли до Нікополя, потім — до Філіпополя. Біля Бероє варварам вдалося завдати поразки армії імператора Деція Траяна, після чого захопити Філіпополь (Дексипп Фр. 19; Йордан 101—103). Під Абриттом відбулася ще одна битва, в результаті якої імператор загинув разом з сином Гереннієм Етруском, очолювану ними армію було розбито а варвари, вочевидь, здобули перемогу (Дексипп Фр. 16; Евтропий 9, 4; Аммиан XXXI, 5, 16; Йордан 101—104). Цікаво, що Лактанцій вказує на провідну роль у цих подіях карпів, а не готів (Лактанцій IV, 3). Новий імператор, Требоніал Галл уклав з готами союзницькі стосунки, а можливо, за повідомленням Зосима, мав ці стосунки ще до поразки Деція і сам спровокував її (Зосим I, 23).

6) У 253 р. відбулася чергова війна зі скіфами на землях Панонії та Мезії, внаслідок якої римська армія на чолі з Емілієм Еміліаном здобула перемогу і продовжила військові дії вже у варварських землях. За ці успіхи воєначальник був обраний військами імператором (Зосим I, 28).

На середину 250-х рр. варвари вже, очевидно, встановлюють контроль над античними центрами Північного Надчорномор'я — Тірою, Ольвією та, можливо, і Боспорським царством, хоча з останнім могли бути більш складніші а, можливо і союзницькі відносини. З огляду на події, на першому етапі варварські коаліції склалися або, принаймні збиралися уздовж нижньодунайського лімесу та навколо, або вже і на території провінції Дакії. Відповідно, з того факту, що приблизно до середини III ст. н. е. в таких античних центрах Північного Надчорномор'я як Тіра та Ольвія ще перебували доволі скромні за чисельністю римські залоги (Сон 1993, с. 53; Крапивина 1993, с. 153), що також кореспондується із ситуацією, прослідкованою В.М. Зубарем для Херсонеса Таврійського (Зубарь 1994, с. 126—127). Тому можемо припускати, що до цього часу на північне узбережжя Чорного моря масового притоку варварів з заходу чи північного заходу, або перебування їх значних сил не було. Це стосується, насамперед, північно-західної частини північночорноморського узбережжя та європейської частини Боспорського царства (див. напр.: Абрамзон, Фролова, Смекалова, Куликов 2007, с. 63). Азійська його частина зазнала агресії дещо раніше: близько 239 р. було розгромлено Горгіпію (Кругликова 1966, с. 12; Шелов 1978, с. 87; 1984, с. 20; Алексеева 1988, с. 83; Зубар 1998, с. 149), невдовзі після 250/251 рр. було зруйновано північний форпост царства — Танаїс, небезпека для якого виникає ще в середині 30-х рр. III ст. н. е. (Шелов 1972, с. 301). Відсутність в обох випадках зафіксованих людських жертв та імовірна можливість евакуації їх населення дозволили висловити достатньо аргументоване припущення про те, що варварська коаліція, причетна до цих подій, бажаючи перетворити Боспор на базу для здійснення нападів на малоазійські провінції провадила таким чином «демонстрацію сили» (Зубарь, Зинько 2006, с. 162). Проте впевнено ототожнювати цих нападників з варварськими конфедераціями цього часу з Нижнього Дунаю,

на нашу думку, складно. Також можна припускати активну участь у даних подіях аланів.

Другий період Скіфських війн (рис. 3) тривав від середини 250-х рр. до 269. Він позначений розширенням території варварських інвазій, перш за все, завдяки організації морських експедицій, які дозволили сягати малоазійських провінцій Риму та вийти у Середземне море. Участь у них взяли борани, герули, готи, сармати, населення античних центрів Північного Надчорномор'я. Коаліції варварів починають застосовувати практику комбінованих походів: частина війська рухалася суходолом, частина — човнами. Поступово, від грабунку прибережних центрів та територій відбувається перехід до нападів на внутрішні землі азійських провінцій.

7) Перший морський похід (255/256) було спрямовано на Пітіунт (західне узбережжя Кавказу) — римський опорний пункт. В поході взяли участь борани, які добралися до місця нібито за допомогою боспорян, котрих після висадки десанту відіслали додому (Ременников 1954, с. 92—93). Про похід маємо свідчення у Зосима. Він виявився невдалим для агресорів, котрі зустріли сильний спротив гарнізону та зазнали значних втрат і повернулися назад (Зосим I, 31—32). Очевидно, підготовка та організація цього походу відбувалася в межах Боспорського царства, про що прямо вказує участь боспорських кораблів та команд (Там само).

8) Наступний похід, що відбувся імовірно в 257 р. мав аналогічний напрямок та інші наслідки. Матеріально-технічне завдання по доставці варварських загонів забезпечили, як і попереднього разу, боспорці. Спочатку, оминувши Пітіунт, варвари спробували штурмувати Фасіс, проте після невдачі з цим наміром повернули назад та захопили Пітіунт, знищивши його залогу. Після цього пішли до Трапезунту та, скориставшись соціальним невдоволенням у місті у цей час та поганою організацією його захисту, захопили та пограбували місто (Зосим I, 32—33).

9) Похід 258 р. був уже комбінованим: частина варварів рухалась морем уздовж західного узбережжя Чорного моря, інша частина йшла суходолом землями Нижньої Мезії та Фракії. Поблизу Філеатенського озера загопи об'єдналися і стали рухатися морем. В результаті було пограбовано Халкедон, Нікомедія, Нікея, Кіус, Апамея, Пруса

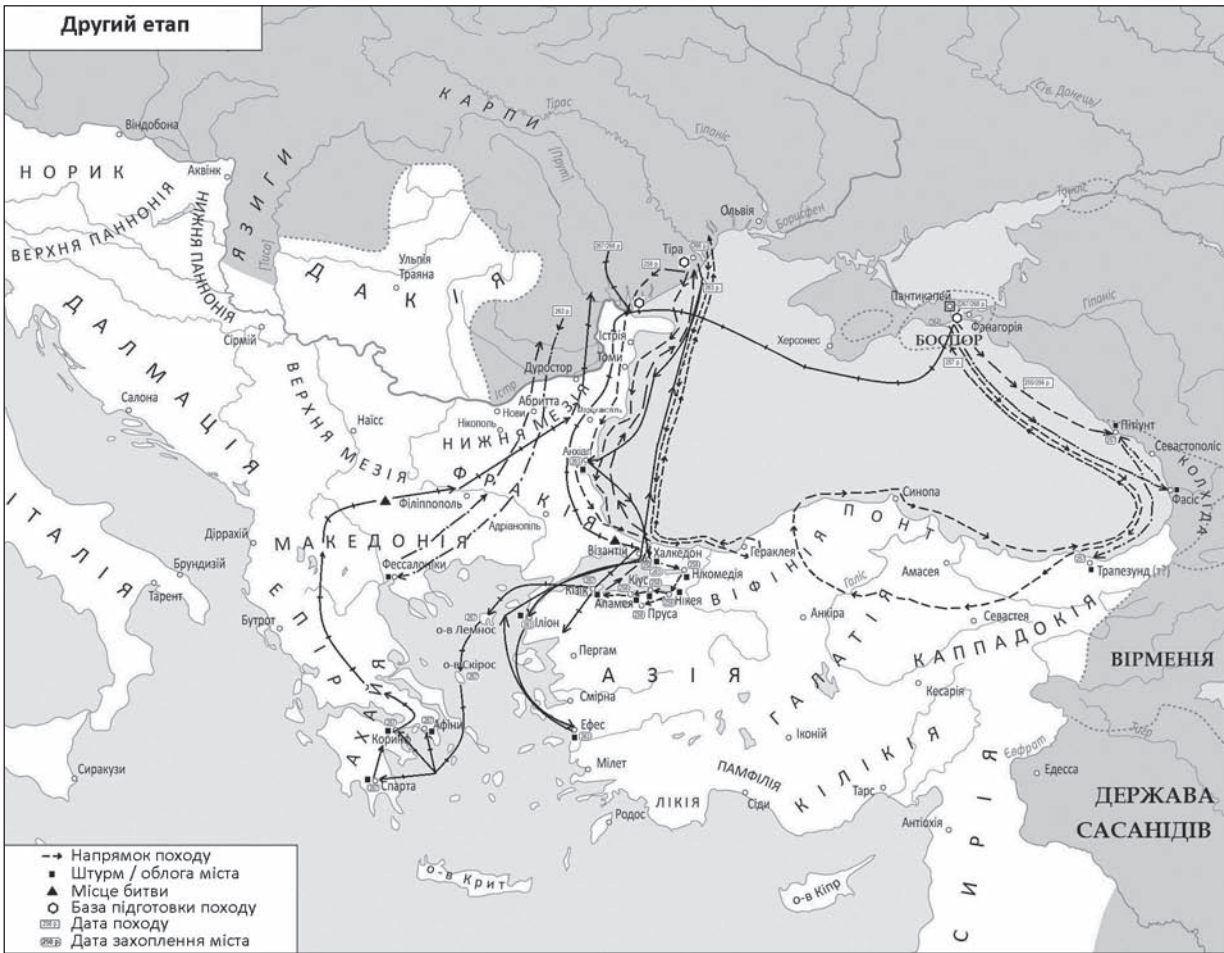

Рис. 3. Другий етап Скіфських війн (автор основи — Д. Вортман)

(провінція Віфінія) (Буданова 2001, с. 117—118). Учасників цього нападу Зосим називає «сусідні скіфи» (маючи на увазі, очевидно, більш західних сусідів учасників попередніх двох нападів), тому етнічна ідентифікація їх ускладнена (Зосим I, 34. 1—3).

10) Напад на провінції Фракію та Македонію відбувся в 262 р. Варварам вдалося просунути ще глибше в землі імперії і обложити Фесалоніки (Властелины. Галлиен 5, 6; Зосим I, 37). В.П. Буданова припускає, що в цьому поході під назвою «скіфи» в писемних джерелах фігурують готи, франки та аламани (Буданова 2001, с. 118—119).

11) Похід 263 р., з огляду на географію нападів, вірогідно формувався та готувався у західній частині Північного Надчорномор'я. Були пограбовані міста Халкедон, Троя, Анхіал. Глибина

проникнення досягла Ефесу, де було пограбовано, крім іншого, храм Діани Ефеської (Властелины. Галлиен 6, 2), після чого нападники зі здобиччю додому, хоча Поліон говорить також і про розгром скіфів в Азії (Властелины. Галлиен 7, 3). Можливо, за перемогу римської зброї над варварами було видане просто повернення останніх у свої землі. В інформації про цю експедицію Йордан називає імена її очільників: Респа, Ведук і Тарвар, що також може опосередковано вказувати і на три складові варварської коаліції (Йордан 107—110).

12) У 264 р. відбувся похід який, судячи з географії (Кападокія, Галатія, Віфінія), готувався в районі Боспорського царства, як і перші морські експедиції (Ременников 1954, с. 109—110). В.П. Буданова припускає, що участь у ньому мог-

ли взяти остроготи (Буданова 2001, с. 121). Полліон зазначає, що скіфи захопили та пограбували міста в Кападокії, після чого рушили у Віфінію (Властелины. Галлиен 11, 1). Х. Вольфрам припускає що під час цього або наступного (267 р.) походу було зруйновано Гераклею Понтійську (Вольфрам 2003, с. 82). Про ці події Полліон говорить як про окрему експедицію (Властелины. Галлиен 12, б), яка дійсно могла відбутися вже 266 р.

13) Інформація про похід 266 р. в межі Віфінії, в район Гераклеї Понтійської вкрай обмежена (Буданова 2001, с. 121—122). Географічне розташування провінції і зокрема Гераклеї дозволяють припускати підготовку походу в західніших районах Північного Надчорномор'я (Ременников 1954, с. 111). Учасники в писемних джерелах названі загально «скіфами». В описі Полліона зазначено і будівництво скіфами кораблів і морський бій, внаслідок якого частина з них загинула (Властелины. Галлиен 12, б).

14) Похід 267—268 рр. був комбінованим і включав коаліції варварів з усього Північного Надчорномор'я: спочатку з району Меотиди (Боспору) вирушив флот у складі 500 кораблів і, дійшовши до гирла Дунаю, з'єднався з іншими загонами. З'єднані сили пограбували навколишні землі та вирушили в район Боспора Фракійського, де зазнали поразки від римської армії. В.П. Буданова вважає, що ця битва відбувалася на суходолі (Буданова 2001, с. 123), тоді як О.М. Ременников говорить, посилаючись на Полліона, про морську битву (Ременников 1954, с. 116). З огляду як на відсутність прямої інформації, так і на розвиток подальших подій, ми притримуємося першої точки зору. Також цікаво, що наслідком описаної поразки варварів стала загибель воєначальника Венеріана — командуючого римськими військами (Властелины. Галлиен 13, 7) та подальші активні їх дії. Варвари переправились через Боспор Фракійський та Пропонтиду, пограбували Кізік, прибережні райони Азії, острови Скірос та Лемнос. Після цього варвари захопили Афіни, Спарту, Корінф та, можливо і інші, дрібніші грецькі міста, котрі в своїй більшості не мали регулярного війська (Ременников 1954, с. 116—117). В той час, як варвари грабували Грецію римському флоту вдалося знищити більшу частину їх плавзасобів, що спричинило відхід

суходолом у північному напрямку. На межі Македонії та Фракії варвари зазнали втрат від військ Галієна, який, за словами Полліона, «випадково перебив багато з них» (Властелины. Галлиен 13, 7), що, з огляду на активну реформаторську політику імператора та піклування про боєздатність армії (Сергеев 2009, с. 150—152), звучить надто тенденційно. Вочевидь частині нападників вдалося зі здобиччю повернутися додому. Принаймні, опосередковано на користь такої думки може вказувати організація та проведення експедиції 269—270 рр., участь у якій, найвірогідніше, взяли також і учасники походу 267 р. Але в цілому цей та наступний грандіозний похід 269—270 рр. вочевидь виявилися невдалими — опосередковано на користь цього вказує зокрема і практична відсутність згадок про них у такого апологета готів, як Йордан.

Отже, другий етап Скіфських або «Готських» воєн демонструє зміни як в географії нападів на римські провінції, так і в кількості та складі їх учасників в бік розширення та збільшення. В результаті грабіжницьких походів були захоплені та пограбовані Пітіунт і Трапезунт (257), Халкедон, Нікомедія, Нікея, Кіус, Апамея, Пруса (провінція Віфінія) (258), Іліон, Ефес (263), Гераклея Понтійська (266), Кізік, Афіни, Корінф, Спарта (267 р.), о-ви Лемнос і Скірос (267); розорені та пограбовані провінції Каппадокія, Понт, Галатія, Віфінія (264), Азія (266), Греція, Епір (267/268). Глибина проникнення варварських загонів, за підрахунками О.М. Ременникова досягла (в 267 р.) 4 тис. км (Ременников, 1954, с. 120). Контроль над північнонадчорноморськими центрами — Тірою, Ольвією та, цілком вірогідно, містами Боспору дозволив перетворити їх на бази для організації морських експедицій. Фокус уваги варварських об'єднань, таким чином на другому етапі зазнає змін: спочатку це Східне Надчорномор'я і, майже синхронно, Надчорномор'я Південне та в цілому малоазійські провінції Римської імперії; дещо пізніше — острови в Середземному морі та області материкової Греції. Розширення географії та зміна напрямків походів може бути пояснена як тим, що в результаті більш ніж двадцяти років перманентних війн, дунайські провінції імперії були великою мірою знекровлені і не становили вже такої привабливості для грабіжницьких походів цілі. Крім того, тут знаходилася одна з най-

боездатніших частин римської армії, яка перешкоджала грабунку.

До процесу нападів на імперію на II етапі долучаються нові учасники, раніше не згадувані пізньоантичними та візантійськими авторами (напр., борани). Встановлення контролю над північнонадчорноморським узбережжям та його античними центрами дало технічну змогу організації морських експедицій та уможливило їх південно-східний напрямок. Сама організація морських походів, а потім і походів комбінованих, на нашу думку, беззаперечно може вказувати на зростання рівню консолідації у варварському середовищі. Адже морський похід повинен плануватися та готуватися задовго до самого часу його проведення, потребує значну кількість людських та матеріальних ресурсів та бази для реалізації підготовчих дій. Саме тому втілення таких масштабних проектів, як морські походи і свідчить про зазначені зміни у варварському середовищі. Важливу роль у цьому зіграло встановлення контролю над частиною античних центрів Північного Надчорномор'я, які могли мати професійні та матеріально-технічні ресурси, котрих потребувала організація походів. Значне розширення географії походів та способів їх проведення (морські експедиції) може, на нашу думку, однозначно свідчити про якісний ріст рівня мобілізації у варварському середовищі на другому етапі війн.

Третій етап (рис. 4) війн включає, власне, похід 269—270 рр. н. е. і є, очевидно, максимальним як за кількістю учасників, так і своєю географією. Його підготовка розпочалася, зважаючи як на кількість учасників, так і кількість залучених варварами плавзасобів, ще в 268 р. (Рейда 2007). Серед учасників походу писемні джерела називають певкінів, грейтунгів, австроготів, тервінгів, візі, гепідів, кельтів та герулів (Властелины. Клавд. 6, 2). Той же автор, Требеллій Полліон говорить про 320 тис. озброєних варварів (Властелины. Клавд. 6, 4) та 2 тис. їх кораблів, про які, можливо, згадує і Амміан Марцеллін (Властелины. Клавд. 8, 1; Аммиан XXXI, 5.15). Зосим, в свою чергу, говорячи про 320 тис. варварів, говорить, що для походу вони збудували 6 тисяч кораблів (Зосим I, 42. 1). Більшість дослідників схиляються на користь меншої кількості варварських плавзасобів (Рейда 2007, с. 55). Місцем збору флоту стало гирло Тіраса (Зосим I, 42. 1). Сама

Тіра, вірогідно (як і Ольвія), припинила своє існування як античний центр, зруйнована близько середини 60-х рр. III ст. (Зубарь 2001, с. 134), проте частина античного населення, яка не мала змоги евакуюватися разом з виведеними римськими військами (Павленко, Сон 1991, с. 10), могла взяти участь у підготовці походу варварів (Рейда 2007, с. 56). Цілком можливо інтерпретувати похід 269—270 рр. як похід-переселення варварів Північного Надчорномор'я до провінцій Римської імперії. Сама операція мала комбінований характер, поділяючись на суходільну та морську складові. Її особливістю стали не тільки грандіозні масштаби (з огляду на кількість учасників та матеріальних ресурсів), але і у своїй якійсній частині. Цілком припустимо, що серед задіяних мас кількість воїнів складала в межах 60—100 тис., тоді як інші являли собою сім'ї разом з домашнім скарбом та худобою (щоправда, Полліон говорить про 320 тис. тільки озброєних варварів, всіх же інших (рабів, членів родин, обоз) він додає до цього числа (Властелины. Клавд. 6, 2; 8, 2—6), проте це здається малоімовірним). Можливо що об'єднання суходільної та морської частин експедиції відбулося вже в районі Дунаю. Суходолом варвари рушили землями Мезії та здійснили спроби штурму Том та Маркіанополя. Морська флотилія спробувала захопити Візантію, після чого рушила до Кізіка і знову не змогла захопити місто (Зосим I, 43. 1; Ременников 1954, с. 134). Хоча В.П. Буданова вважає, що Кізік було взято штурмом, проте ніяких аргументів на користь цієї думки не надає (Буданова 2001, с. 125). По цьому, влаштувавши вірогідно проміжну базу поблизу Афону були розпочаті облоги Фессалонік та Касандрії, в той час як іншими загонами реалізувався грабунки узбережжя Греції і Фесалії (Ременников 1954, с. 134; Буданова 2001, с. 125). Коли надійшла звістка про наближення імператора Клавдія з військами, облогу обох міст було знято, а варвари рушили назустріч суходільній частині експедиції, втративши дорогою в Македонії близько трьох тисяч чоловік внаслідок нападу далматської кінноти (Зосим I, 44. 2). Після з'єднання обох частин варварської експедиції відбулася битва з римською армією на чолі з Клавдієм II поблизу міста Наїса (сучасне м. Ніш, Сербія). Результатом стала перемога римлян (Евтропий 9, 11, 2) та втрата варварами до 50 тисяч

Рис. 4. Третій етап Скіфських війн (автор основи — Д. Вортман)

чоловік за інформацією Зосима (Зосим I, 44. 2). Проте перемога Риму не стала остаточною: варвари відступили у бік Македонії разом з обозом і під час відступу завдали дошкульного удару римській піхоті (Властелины. Клавд. 11, 6—7; Зосим I, 45. 2). Дещо пізніше епідемії спричинили до значних втрат у середовищі варварів на території Македонії та Фракії; з тими, що залишилися вірогідно було укладено якийсь договір — Зосим говорить, що частину їх було прийнято до римського війська, а частина отримала землю і стала землеробами (Зосим I, 46. 1—2). Після битви біля Наїса, вже на початку 270 р. якісь загони варварів спробували також захопити міста Анхіал та Нікополь, проте без успіху. Чи були це частини варварів, які відступили від Наїсу, чи інші загони залишається достеменно невідомим, хоча Полліон

говорить про «... розбиті натовпи варварів ...», які спробували напасти на вказані міста, проте були знищені їх мешканцями (Властелины. Клавд. 12, 4), що ніби то свідчить про участь нападників у великій битві з Клавдієм II.

Морська частина експедиції варварів, очевидно, розділилася: частина пішла суходолом від Фесалонік на з'єднання з суходільною експедицією; ще одна група почала грабувати морем узбережжя Фесалії та Елади, не маючи ресурсів для штурму крупних міст (Зосим I, 42. 2); ще одна група дійшла морем до Криту, Кіпру та Родосу (Властелины. Клавд. 12, 1; Зосим I, 46. 1) та взяла в облогу місто Сіди в Памфлії, що не мало успіху (Дексипп Фр.21; Буданова 2001, с. 126).

Отже, участь у поході-переселенні взяла широка коаліція племен Північного Надчорномор'я,

серед яких давніми авторами згадуються герули, готи, скіфи, сармати. В результаті воєнних дій на суходолі і на морі імператору Клавдію II Готському вдалося розгромити коаліційні сили варварів, частково знищивши, частково полонивши їх учасників. Важливими чинниками римської перемоги стали політична стабілізація в самій імперії та вихід її з глибокої кризи, налагоджені комунікації, успішна боротьба із зовнішніми супротивниками та реформи армії, розпочаті ще за імператора Галлієна (Сергеев 1999, с. 80; 2009). В результаті успішних дій Клавдія II потужність нападів варварів Північного Надчорномор'я на римські провінції різко знизилася, хоча і не припинилася остаточно. У наступних інвазіях, зокрема 275 р., до малоазійських провінцій, брала участь уже значно менша кількість варварів, які вірогідно являли собою якусь примеотидську коаліцію. Цей напад відбили римські війська, і поступово грабіжницькі експедиції зійшли нанівець. Ще одним наслідком походу 269—270 рр., як влучно вказує В.П. Буданова, посиляючись на повідомлення Полліона, стала зміна стосунків між імперією та варварами Північного Надчорномор'я. Від безальтернативної збройної конфронтації розпочинається практика їх розселення в межах імперії (Буданова 2001, с. 126).

Похід 269—270 рр. цілком можливо мав мету переселення мас варварів на землі провінцій Римської імперії. Проте він не був інспірований якоюсь нагальною економічною потребою для його учасників. Земельних ресурсів самого Барбарікуму в межах півдня Східної Європи (власне, територія сучасної України) могло цілком вистачати для економічних потреб варварів. Якоїсь серйозної військової загрози чи тиску (як, можливо, це сталося в останній чверті IV ст. з приходом гунів) в цей час очевидно теж не існувало. З огляду на зазначений перебіг подій цієї експедиції її цілком можна потрактувати як агресивну інфільтрацію-переселення, яка зазнала поразки тільки у зв'язку з загальною політичною стабілізацією Римської імперії. Не виключено, що метою варварів було не так переселення та включення до життя на теренах імперії, як переміщення та створення баз для ведення наступних нападів уже з її території, чим значно скорочувалися комунікації та могла й надалі розширюватися географія інвазій. Рівень мобілізації з огляду на мак-

симальну кількість учасників та географію походу 269—270 рр., цілком можливо, досяг максимуму за весь сорокарічний період нападів. Рівень консолідації демонструє як кількість учасників, так і кількість підготованих для походу суден. Так чи інакше, цей похід став кульмінацією усього процесу Скіфських воєн.

У підсумку Скіфські війни сприяли активізації контактів між варварами Північного Надчорномор'я та Римською імперією. Ці контакти спричинили як політичні, так і економічні зміни у варварському суспільстві: сприяли створенню широких коаліцій, міксації варварського населення та включення до його складу якоїсь частки провінційноримського та античного населення північнонадчорноморських центрів. Одним з безпосередніх наслідків війн стала офіційна евакуація римської провінції Дакії (близько 271 р.), що означало остаточний перехід Римської імперії до тактики захисних дій і відмови від завойовницької політики. Тривалість та частота нападів варварських коаліцій на римські провінції були викликані не тільки їх успішними діями проти римської армії, але й внутрішньополітичною кризою III ст. н. е., що охопила Римську імперію та війнами, які та вела в цей час на інших театрах. З початком стабілізації життя в самій імперії, реформ в армії та вдалих військових операцій масові рухи варварів Північного Надчорномор'я були зупинені.

Запропоновані нами етапи Скіфський війн маркують процес і рівень залучення Північного Надчорномор'я та його населення до участі у грабіжницьких походах на території Римської імперії. Оскільки імперія та її військові і цивільні адміністратори ставилися до варварських інвазій з-за Дунаю приблизно стабільно — відповідаючи збройним протистоянням (більш орієнтовані на збереження існуючого стану, ніж на кардинальне вирішення проблем, не в останню чергу з причин відносно обмежених ресурсів). Відтак, запропоновані хронологічні етапи орієнтовані перш за все на варварів та їх дії.

Під час першого етапу, який був інспірований вірогідно карпами та сарматами центри організації нападів знаходилися імовірно навколо винесеної за Дунай Дакії та на лівому березі Нижнього Дунаю. Також не виключено, що вже в цей час територія самої Дакії могла частково конт-

ролюватися варварами та поступово сама перетворюватися на базу для подальших нападів. В процесі першого етапу до нападів долучаються, вірогідно, і готи.

Під час наступного етапу відбувається встановлення контролю та, не виключено, активне безпосереднє залучення населення Північного Надчорномор'я, в тому числі таких античних центрів як Ольвії, Тіри та Боспорського царства до процесу організації, підготовки і проведення грабницьких походів. В цьому процесі очевидно взяли участь і більша кількість угруповань варварів, рівень консолідації яких зростає.

Третій період мав як риси попередніх етапів, так і власні: похід-переселення, найвищий ступінь консолідації за всі Скіфські війни, величезна кількість учасників, глибина проникнення на територію імперії і т. ін.

Водночас, необхідно зазначити, що інтеграція, яка відбувалася у варварському середовищі мала достатньо специфічний характер. А саме — мала на меті успішну реалізацію грабунку провінцій імперії. Така мета мала, попри все, короткотерміновий характер, відповідно інтеграція могла відбуватися з часу підготовки походу і до його завершення. У випадку успішного походу досвід з об'єднанням сил та створенням коаліції міг бути повторений або розширений за рахунок залучення нових учасників. У іншому випадку відбувалася швидка дезінтеграція і доцентрові тенденції змінювалися відцентровими. Без сумніву, всі складові варварських коаліцій мали власних вождів. Кілька лідерів могла мати і кожна така складова. І похід 269—270 рр. не був тут виключенням: Полліон, розповідаючи про військові успіхи Клавдія II говорить, що «... більшість царів було взято у полон ...» (Властелины. Клавд. 9, 3). Відповідно, короткочасна мета, з якою відбувалося об'єднання, навіть після її досягнення не гарантувала продовження існування такого союзу — після повернення за Дунай окремі етнічні та політичні складові поверталися до попередньої ситуації. Зростанню рівня консолідації та політичному об'єднанню різноетнічних складових міг посприяти похід 269 р. у випадку його успіху. Проте він зазнав, очевидно, цілковитої поразки, зруйнувавши таким чином організацію потенційно великого політичного варварського об'єднання.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамзон М.Г., Фролова Н.А., Смекалова Т.Н., Куликов А. В. Клад боспорских статеров 234—253 гг. н. э. из Керчи (1988 г.) // ВДИ. — 2007. — № 2. — С. 60—109.
- Алексеева Е.М. Горгиппия в системе Боспорского царства первых веков нашей эры // ВДИ. — 1988. — № 2. — С. 66—85.
- Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю.А. Кулаковского, А.И. Сонни. — М.: Ладомир, 2005.
- Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. — СПб: Алетейя, 2001.
- Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Деоклетиана / Пер. С.П. Кондратьева. — М.: Наука, 1992.
- Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). — СПб: Ювента, 2003.
- Дексилл. Летопись Скифская история / Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб: Типография императорской академии наук, 1900. — Т. I, вып. 3.
- Евтропий Бrevиарий от основания Рима / Пер. Д.В. Кареева, Л.А. Самуткиной. — СПб: Алетейя, 2001.
- Зосим. Новая история / Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. — СПб: Типография императорской академии наук, 1900. — Т. I, вып. 3.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К.: КАЕ, 1994.
- Зубарь В.М. До історії Боспорського царства в III ст. // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 148—150.
- Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв.) // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 132—138.
- Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории. — Симферополь; Керчь, 2006 (БИ. — Вып. XII).
- Иордан. О происхождении и деяниях гетов: «Getica» / Пер. Е.Ч. Скржинской. — СПб: Алетейя, 1997.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н.э. — К.: Наук. думка, 1993.
- Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (очерки экономической истории). — М.: Наука, 1966.
- Лактанций. О смертях преследователей (De mortibus persecutorum) / Пер. В.М. Тюленева. — СПб: Алетейя, 1998.
- Павленко Ю.В., Сон Н.О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 266—270.
- Ременников А.М. Борьба племён Северного Причерноморья с Римом в III веке. — М.: АН СССР, 1954.
- Рейда Р.Н. «Скифские» или «готские» войны (термилогически-понятийный вопрос) // Боспорские чтения. — 2007. — Вып. 8. — С. 266—270.
- Рейда Р.М. До питання про морський похід варварських народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е. // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 54—60.
- Сергеев И.П. Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. — Х.: Майдан, 1999.

Сергеев И.П. Представления императоров Галлиена и Аврелиана о путях вывода Римской империи из политического кризиса: опыт сравнительной характеристики // Древности. — 2009. — С. 149—154.

Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наук. думка, 1993.

Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. — М.: Наука, 1972.

Шелов Д.Б. Античный мир и варвары Северного Причерноморья в первые века нашей эры // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. — М., 1978. — С. 81—88.

Шелов Д.Б. История античных государств Северного Причерноморья // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 8—22.

Cohen H. Description historique des monnaies frappees sous L'Empire Romain. — Paris, 1860. — T. IV.

R. REIDA

SCYTHIAN WARS: THREE PHASES

The article is devoted to the of Scythian wars (230—270 AD). We propose the division of events into three phases, marked by a series of features identified on the basis of works by ancient and Byzantine authors — the main source for the reconstruction of these events. First of all the phases show the processes in barbaric environment at the North Coast of the Black Sea and are focused on them.

The first phase lasted from the beginning of 232 AD. to the first half of 250° AD. Pannonia, Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia, Thrace, Macedonia have undergone an ag-

gression. Participants: Sarmatians, Carpi, Peucini, «Scythians», Goths, Alans, Bastarnae, Ttaifali, Borans. Bases of preparation: Lower Danube, Dacian Limes. These groups acted individually (sometimes forming small units) and also could form temporary coalitions. Main purpose: robbery of Roman provinces. Method: overland campaigns. The low level of consolidation.

The second phase lasted from the mid —250° to 269 AD. The province of Pannonia, Moesia Inferior, Dacia, Thrace, Macedonia, Epirus, Achaea, Asia, Bithynia, Pontus, Cappadocia, Galatia have undergone an aggression. Participants: Borans, «Scythians», Heruli, Goths, Sarmatians, the population of ancient centres of the North Coast of the Black Sea. Bases of preparation: Bosporian kingdom, Thira, Lower Danube. Coalitions of barbarians began to use the practice of combined campaigns: some troops moved by land, the other parts — by boats. Purpose: robbery of provinces. Method: boat trips, combined trips. The maximum level of consolidation.

The third phase includes campaigns in 269—270 AD. Pannonia, Moesia Superior, Moesia Inferior, Thrace, Macedonia, Epirus, Achaea, Asia, Pamhulia, Islands of Crite, Cyprus and Rhodes have undergone an aggression. Participants: Heruli, Goths, Peucini, Gepids and «celtae». Bases of preparation: Bosporian kingdom, Thira, Lower Danube. Purpose: relocation and robbery. Method: combined campaigns. The maximum level of consolidation.

As a result of Claudius II's successful operations the power of attacks of the barbarians of the North Coast of the Black Sea on the Roman provinces has gone down, although it has not stopped completely. A few number of barbarians who probably were a kind of coalition in the territory of Bosporian kingdom have participated in next invasions to the Asia Minor provinces, including the year 275 AD.

